

Szászné Lázár Eszter Csenge: A lelkipásztori hivatás krízise – Német modellek és magyar párhuzamok

Bevezetés

Tanulmányomban néhány lehetséges választ kívánok bemutatni, amelyeket az elmúlt évtizedekben német gyakorlati teológusok adtak a lelkipásztori hivatás krízise által felvetett kérdésekre.

A társadalmi kép folyamatosan változik. Az egyház egyik legnagyobb kihívása napjainkban az egyre erősödő vallásközi párbeszéd, mely újabb krízishelyzetet vetít előre. Azonban maga a lelkipásztori hivatás krízise is erős hatást gyakorol a németországi egyházakra, meghatározva a gyülekezetek jövőjét. A stabilitást veszélyezteti az egyik szociológiai felmérés által közölt adat, miszerint 2020-ban a ma szolgálatot ellátó lelkészek fele 50 évnél idősebb lesz, így előreláthatóan Németországban is – hasonlóan Svájcban – problémává válhat az utánpótlás. A németországi jelenségeket és állapotokat szemlélve fontos feltennünk a kérdést, hogy mennyiben veszélyeztetheti ez a krízis a MRE jelenét és jövőjét?

A lelkipásztori hivatás krízisének kiváltó okai

Ha visszatekintünk az elmúlt évezredre, láthatóvá válik, hogy a lelkipásztori hivatásról alkotott kép folyamatos változáson megy át. A reformáció előtti korok keresztyén vezetői sem funkciójuk, sem működésükben nem írhatóak le egyetlenegy képpel, jelzővel, szóval. Ennek okai többek között azok a világtrendek befolyásoló tényezők, amelyek meghatározták, hogy adott esetben ki kapott papi pozíciót, illetve milyen módszerekkel élhetett a vezetés területén.¹ A képet árnyalták a világi papság kritikájaként megjelenő prédikáló, szegénységet gyakorló szerzetesrendek, az elő-reformátori mozgalmak, melyek maguk is élő példái annak, hogy a társadalmi szerkezet valamelyest változott.

Nyilvánvaló és látványos változást mutat a reformáció kora, ahol a papi hivatásból lelkész-prédikátori hivatás lett. Az új hivatás fő funkciója az eucharisztia misztikus gyakorlata helyett az evangélium hirdetése. Pontosabban, ahogyan Christian Grethlein írja: „A lelkész feladata reformátori perspektívából nézve, hogy a keresztyén életet a bibliai tradícióhoz kötve őrizze és aktualizálja.”² Ez a váltás alapjaiban változtatta meg az egyházi vezetést, hiszen több olyan kérdés felvetődött, melyekre újból és újból választ kellett találni. Többek között az

egyetemes papság kérdésköre, amelyről maga Luther is többször megfogalmazta teológiai látását.³ Mivel a lelkészi hivatás elvesztette azt a társadalmi státuszát, mely a laikusok közül őt kiemelte – és amely egyfajta elérhetetlen távolságot képezett a klérus és a laikusság között –, ezért közbenjárói szerepkör nélkül az igehirdető egy lett a gyülekezet tagjai közül. A korban megjelenő rajongó irányzatoknál lehetett a legszélsőségesebb megjelenési formákat megtapasztalni, ahol is vándorprédikátorként vagy éppen karizmatikus prófétaként bontogatták szárnyaikat a képzetlen igehirdetők.

E feszültséget oldotta fel a reformáció nagy újítása, az oktatás középpontba helyezésével, azaz a *Bildungsbewegung*⁴, mely mintegy választ adott erre a problémára azáltal, hogy az evangéliumot hirdető lelkészi szerepkört iskoláztatáshoz kötötte, ezáltal, jóllehet sokak számára elérhetővé vált, mégis megakadályozta a hivatással szembeni visszaéléseket, és mederbe terelte az evangélium hirdetésének lehetőségét.⁵ Bár teológiai oktatás korábban is volt, az oktatást biztosító intézmények egyre jobban elterjedtek és váltak elérhetővé sokak számára.

A XIX. századi erőteljes urbanizációmegjelenéséig a kis létszámú közösségek életét a falu közepén álló templom és gyülekezet irányította. A parokiális rendszer kialakulásának alapja az volt, hogy a lelkészek nem csak egyházi, hanem pedagógiai és állami hivatalnoki feladatokat is elláttak. Ez idő tájt ugyanis nem létezett állami anyakönyvezés, ahol a keresztelest, a temetést vagy a házasságot regisztrálhatták volna. A parókiák voltak a falvak, a különböző helységek központjai, ahol házi áhítatokat, bibliaórákat tartottak. Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy a parókia egyben kulturális központ is volt.⁶ Az urbanizáció azonban új kihívást jelentett, hiszen tömegek jelentek meg a városokban, ezeken a területeken szinte lehetetlenné vált a korábbi rendszer reprodukciója. Ehelyett a templomokhoz épített gyülekezeti házak jelentették a megoldást, létrehozva egy új formát, a gyülekezeti életet. Már nem a lelkész otthona volt a centrum, hiszen el se fértek volna a családi asztal körül, hanem – leválasztva a lelkész életterétől – új helyet kapott a gyülekezeti élet. A gyülekezeti házakban a XIX. század második felétől rengetegen vehettek részt az alkalmakon.

A XX. században a legnagyobb kihívást a szekularizáció, az individualizáció, a pluralizáció,⁷ és az egyházi színtereket is átalakító piacgazdasági modell jelentette.⁸ Ezek ma is meghatározó tényezők. Visszatekintve az elmúlt évszázadokra láthatjuk, hogy a társadalmi rendszerek igényei, a történelmi változások hatással vannak a lelkipásztori hivatásra is, melynek reagálnia kell az őt körülvevő világra, a változásokra. A társadalmi elvárások szerepe a lelkipásztori hivatás alakulására nézve elvitathatatlan.

A lelkipásztori hivatás krízisének tünetei

A társadalom változásához vezető folyamatok hatnak a gyülekezetekre, és a lelkészi hivatásra nézve is kihívást jelentenek. A greifswaldi Ernst-Moritz-Arndt Egyetem teológiai fakultásának 2014-es kutatásában megvizsgálták, hogy mennyire elégedettek hivatásukkal a németországi lelkészek. E kutatás a fizikai és a pszichikai állapotot is mérni próbálta arra nézve, hogy milyen terhelést jelentenek az egyházat negatívan érintő társadalmi folyamatok. A vidéki és a városi lelkészek eredményei eltértek, hiszen más társadalmi jelenségekkel találkoznak nap mint nap: a vidéken elhelyezkedett lelkészek többsége ugyanis munkaidejének nagy részét nem a hivatásához kapcsolható tevékenységekkel tölti, hanem inkább adminisztrációs feladatokkal, illetve épület-karbantartással tölti, míg erre a városi gyülekezetek nagy része képes finanszírozni egy külsős munkatársat. A legnagyobb problémának azonban a szekularizációt, azaz az elvallástalanodás folyamatát és a falvak elöregedését nevezte meg. Ezek a folyamatok hozzájárulnak a nagyarányú kiegészi szindrómához.⁹

A Magyar Református Egyház 2014-ben egy egyházzsociológiai kutatás keretén belül református lelkészeket kérdezett meg arról, hogy mennyire érzik magukat leterheltnek, van-e bármilyen betegségük. A kutatás szerint a lelkészek majdnem kétharmada (58%) túlterheltségről panaszkodott, egyharmaduk pedig kimerültnek¹⁰ és túlhajszoltnak mondta magát. Kérdés, hogy ez alapján beszélhetünk-e konkrétan kiegészről? Azonban ezek az adatok egyértelműen arra mutatnak rá, hogy szoros összefüggés található a pszichikai terhelés és a kiegész között. A németországi burn-out szindrómások számának nagy aránya sejteti, hogy a pszichikai terhelés magasabb a lelkészi hivatásban, mint az várható lenne. A pszichikai terhelésre mutat rá az is, hogy magasabb a pszichikai megbetegedések száma is. Erről számol be Andreas Rohnke a német lelkészegyesületnek [Pfarrerverband] tartott előadásában.¹¹ Rohnke kitér arra is, hogy 2020-ra a munkavállaló lelkészek fele 50 évnél idősebb lesz,¹² melyből következtetni lehet arra, hogy pár éven belül nyugdíjba vonul a lelkészi munkakört betöltők fele. Az utánpótlás hiánya látványos válságba sodorhatja a német evangélikus egyházat. Németország közel harminc teológiája tele van diákkal, mégis egyre kevesebben döntenek a lelkészi hivatás mellett. A svájci református egyházban a teológiai hallgatók számának csökkenése még erőteljesebben mutatja, hogy a lelkészi hivatás kevésbé attraktív és vonzó a fiatalok számára.¹³

Ezen tendenciák vészjóslóak, mindenképpen figyelembe veendőek, tekintettel arra, hogy a

magyarországi lelkészek közti ki nem mondott, és fel nem mért krízisállapotok búvópatakként bújnak meg, és ki tudja, hogy mikor törnek fel a felszínre. Érdemes lenne kutatás keretében vizsgálni az alkoholizmus, különböző függőségek, pályaelhagyás, öngyilkosságok számának arányát is, hogy láthatóvá váljanak azok a felületek, ahol választ kell keresni a kérdésekre. Továbbá érdemes lenne statisztikát készíteni, hogy a teológushallgatók hány százaléka dönt végül a lelkészi életpálya mellett, hogy a pályára nem lépők száma növekvő tendenciát mutat-e vagy sem. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a tendenciákat, nehogy felkészületlenül érje az egyházat egy lehetséges utánpótlás-válság.

Az elmúlt két évtizedben több német teológus próbált választ találni arra, hogyan kerülhetett az egyház ebbe a krízishelyzetbe. A problémák hátterében a lelkészi hivatás identitáskrízisét vázolják fel.¹⁴ Az identitáskrízist a társadalmi átalakulás idézte elő, mellyel a lelkészi hivatás nem tudott lépést tartani. Hogy milyen kapcsolat fedezhető fel az identitáskrízis a parokiális-struktúra között, arra leginkább abból következtethetünk, hogy pl. a német nyelvben maga a lelkész [Pfarrer] szó etimológiailag a parókia szóból ered. A Pfarre szó parochia-ra fordítható a középkori német nyelv szerint, azaz a lelkész maga a parókus.¹⁵ Ez annyit jelent, hogy a németországi lelkészi identitás, nomen est omen alapon nem értelmezhető másként mint a parokiális rendszerben létező klerikális. A krízist pedig pontosan az okozza, okozta, hogy maga a parókia egy korábbi társadalmi felépítéshez igazítható rendszer, és mint ahogy korábban leírtam a társadalmi változások miatt jelentős diszkrépancia mutatkozik a megváltozott társadalom és a parokiális-struktúra között. Mivel ez identitásalkotó elemként jelent meg, ezért sürgetővé vált, hogy a német teológia szembenézzon azzal, hogy jelenleg a lelkipásztori hivatás keresi identitását és lehetőségeit.¹⁶

A lelkipásztori hivatás krízisére adott válaszok

A lelkipásztori hivatás interpretációi – három elmélet

Az elmúlt évtizedekben többen keresték a választ arra a kérdésre, hogy hogyan miben lehet megfogalmazni a lelkipásztori hivatás lényegét. Az identitáskérdés tehát nem a XXI. század sajátossága, hiszen Manfred Josuttis már a nyolcvanas évek közepén próbálta összegezni, hogy a lelkészség lényege miből áll. A három elmélet, melyet a következőkben kifejtek, egy képzeletbeli egyenesen helyezhető el, amennyiben az egyenes a szakralitás-profánitás tengelye. Ebben az interpretációs mezőben elhelyezve mutatkozik meg, hogy mennyire sokszínű és sokrétű a lelkészség identitásának értelmezése. Az egyik végponton, mondhatni a profán végponton Isolde Karle professzió-elmélete áll, míg a másik végét Manfred Josuttis

fenomenológiai megközelítése alkotja. E kettő között próbál egyensúlyozni Christian Grethlein, aki elméletével a lelkeszi oktatás és a lelkeszi hivatás közti szakadék fölött próbál hidat építeni. Hogy mennyiben lehet elméletét a két végpontot összekötő kapocsnak tekinteni, az az elméletek részletesebb kifejtésénél válik érthetővé.

Professzió-elmélet

Isolde Karle a bochumi Ruhr-Egyetem gyakorlati teológiai professzora. Leginkább olyan gyakorlati teológiai kérdésekkel foglalkozik, melyek a német közélet aktuális kérdései, legyen az éppen a nemi szerepek, vagy a lelkeszi hivatás krízisének kérdésköre. Módszerének alapja, hogy az elmúlt időszakban axiómaként kezelt jelenségeket igyekszik felülvizsgálni, így kérdőjelezi meg például a pszichoanalitikus szemlélet módszertanát is.¹⁷ De ugyanezen szemléletet fedezhetjük fel a lelkeszi hivatásról írt könyvében is.¹⁸ Először érdemes megvizsgálni, hogyan vázolja fel a problémát, melyre válaszként fogalmazta meg elméletét.

A probléma

Isolde Karle szerint a lelkeszi hivatást mélyen megrengető krízishelyzetet a társadalomban megjelenő új folyamatok eredményezték, azaz a modernizációt, az individualizációt és a pluralizációt teszi felelőssé. Ennek következményeként az egyház közéleti és kulturális befolyásából veszít, mely jelentős pozíció és hatalmi veszteség. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a társadalom egy különleges szociális rendszerként kezeli az egyházat, mely így egy lesz a sok közül.

Megkérdőjelezhető ez az állítás annak a fényében, hogy vajon tényleg csupán szociális intézmény az egyház. Ez talán Németországban látványosabban jelenik meg, mert a gyülekezetek diakóniai tevékenysége kiemelkedő, ezenkívül a sok idősök otthona, egyházi működésben lévő egyéb szociális intézmény mind-mind hozzájárulnak ehhez a hamisan kialakult képhez, hogy az egyház egy a szociális rendszerek közül.

A parokiális-struktúra a hatvanas-hetvenes években kezdett összeomlani, és ebben az időszakban tört meg a gyülekezeti lelkeszség tekintélye is.¹⁹ Az individualitást tükröző társadalom középpontjába a szabadságra és a privátszférára való jog lépett, így nem meglepő, ha a lelkeszséget is érintette ez a változás. A lelkesz lakását képező parókia az egyházközséghez tartozó tulajdon, így már az is kérdéseket vet fel, hogy egyáltalán jogában áll-e a lelkesznek a saját privát életteréhez ragaszkodni, amennyiben ez az élettér nem is a

saját tulajdona. Illetve mi történik mindazokkal, akik saját lakásban élnek figyelmen kívül hagyva az erre vonatkozó előírásokat.

A szabadság kérdésköre is izgalmas. Van-e a lelkeszi életnek olyan területe, amely szabad az egyház intézményétől? Mennyiben lehet egy lelkipásztor szabad a döntéseiben? Amennyiben e két kritérium (privátszférához és szabadsághoz való jog) a társadalom alapjait határozza meg, úgy képez egyszersmind szakadékot, konfliktusmezőt a lelkeszi hivatásban. Az individualizáció következményeként pedig észlelhetjük, hogy a lelkipásztor személyisége vált meghatározóvá oly értelemben, hogy nem a lelkeszi hivatalhoz alakul a személyiség, hanem a személyiség formálja a hivatást. Ennek következménye, hogy ahány lelkésszel találkozik az ember, annyiféle lelkeszi kép alakul ki benne. Ez a hivatás teljes elbizonytalanodásához vezet. Szemléletes, ha egy gyülekezet lelkészkeresését figyeljük. Általában az előző lelkész ideáljához keresnek utódot, amely szinte lehetetlen, hiszen nincs két egyforma személyiség. Sőt az utódlás kérdésénél még a generációváltással is számolnia kell a gyülekezetnek, mely lépést nem teszi meg. A generációk egyre sűrűbben váltják egymást, és az informatika fejlődésével egyre nagyobb szakadék jelenik meg köztük. Gondoljunk itt az X vagy Y illetve a Z generáció közti különbségekre. Ha a személyiség határozza meg a lelkeszi hivatást, akkor a hivatáshoz kapcsolódó elvárások kiszámíthatatlanná és bizonytalanává válnak. Továbbá a gyülekezet is kiszolgáltatottá válik, leginkább a lelkész személyes kegyességének, politikai nézetének. De a lelkész is túlterhelt, hiszen a saját személyiségén kívül, még az elődök személyisége miatt kialakult elvárásoknak is meg kell felelniük. Egy példán keresztül szemléletesebbé tehető ez az elmélet. Amennyiben az előző lelkész gyönyörű basszussal énekelte a zsoltárokat, kialakulhat az a kép, hogy a lelkész attól lelkész, hogy csodálatos mély zengő hangon éneklie a 90. zsoltárt minden temetésnél. Ez a készség kialakítja a gyülekezetben azt az elvárást, hogy a lelkész tud énekelni. Következtetésképpen, amennyiben a következő lelkész nem énekel olyan jól, akkor már nem számít teljes értékűnek.

Amennyiben a lelkeszi hivatás identitása az individuumban, a habitusban, személyiségben keresendő, nem lehet hivatás-identitásról beszélni, mert annak sokrétűségéből nem képezhető egységes kép. Ezzel a felfogással próbál Isolde Karle szakítani, azáltal, hogy magát a lelkeszi hivatást rendszerben szemléli, azaz a lelkész nem függetleníthető a gyülekezettől, a társadalmi közegtől, amelyben él.²⁰ Ezt a folyamatot látjuk a lelkigondozói elméletek alakulásánál, akárha Christoph Morgenthaler rendszerszemléletű lelkigondozás elméletére gondolunk.²¹ A kommunikációelméleti perspektíva mellett azonban elméletének fő ihletője Rudolf Stichweh, aki szociológusként dolgozta ki a hivatásról szóló elméletét,

melyet a továbbiakban professzió-elméletnek vagy hivatás-elméletnek nevezek.²²

A társadalom nem csak individualizálódott, hanem egyszersmind funkcionálisan átalakult, azaz a társadalmi szerepkörök már nem rétegekhez sorolhatóak, hanem mindenki részesülhet mindenféle funkcióban.²³ E differenciálódásra leginkább úgy mutathatunk rá, ha például illusztráljuk. Bárki, aki nagykorú és bizonyos minimális elvárásoknak megfelel, politikai felelősséget viselhet, azaz politikai funkciót láthat el. Ez korábban egy bizonyos réteghez rendelt funkció volt. Azaz a korábbi társadalmakra jellemző, hogy rétegenként megkülönböztethetünk tisztán gazdasági, illetve tisztán politikai funkciójú csoportokat. Isolde Karle egy olyan társadalmi képet fest le a krízis taglalásánál, amely egy elég határozott értelmezési keret, de abszolút igazságként nem kezelhető. Egyrészt az európai társadalmak egymáshoz képest is jelentősen különböztek, azaz nem lehet a német modellt mintaalkotónak tekinteni, másrészt egy bizonyos történelem-értelmezésben vállalható, a lineáris fejlődésszéményből indul ki, melyhez alapmotívumnak a szabadságot és a felszabadítást rendeli. Elméletének alapja, hogy újabb és újabb rétegek felszabadulásával fejlődik a társadalom és jön létre egy igazságos rendszer. Ez mutatja, hogy egy bizonyos, általa megválasztott szemüvegen keresztül értelmezi a történelmet és annak folyamatait.

Fogalomtisztázás

Az elmélet kifejtése előtt érdemes az alapvető fogalmakat tisztázni, hogy pontosan mit is ért a szerző professzió, funkciórendszer, hivatásetika alatt. Történeti perspektívából nézve a professzió, azaz a hivatás meghatározott akadémiai szakmákat jelent, mint amilyen az orvosi, jogász, és teológiai szakma, melyek a történelem során a kora-újkori egyetem karait alkották.²⁴

Minden hivatás alapja, hogy alapvető emberi egzisztenciát érintő kérdésekkel és problémákkal foglalkozik, mint amilyen például az egészség, a bűn és a lélek. A mai modern definíció szerint professzió az, amely egy funkciórendszerek problémáira kínál tipikus megoldást. Így tekintünk az orvosi hivatásra, mint a betegségre, azaz az egészség funkciórendszer tipikus problémájára kínált (mondhatni kizárólagos) megoldásra. Ilyen funkciórendszerek: az egészség, a jog, a nevelés, illetve a vallás is.²⁵ A funkcionálisan differenciált társadalom esetében, e funkciórendszerekben bárki részesülhet, de nem mindegy, hogy professzionálisan vagy a másik oldalon. Azaz mint orvos látom el a feladatkörömet vagy mint páciens jelenek meg az orvosi rendelőben. Azaz nem mindegy, hogy lelkipogozóként vagy lelkipogozottként veszem ki részem az adott

funkciórendszerből. Az akadémiai, avagy az egyetemi képzés az, amely lehetővé teszi a szerepszimmetriát. Ettől válik valaki hivatásossá. Más szabályok vonatkoznak a két oldalon állókra.

Ezen a ponton érdemes a harmadik magyarázatra szoruló fogalmat tisztázni. A hivatásetika ugyanis a hivatalban lévő, azaz hivatásos személyre vonatkozik. Mivel maga a hivatás, a professzió erősen bizalomra épít, ezért rengeteg elvárással néz szembe a hivatalban lévő személy. Mivel minden esetben egy erős ráutaltságot jelent a kapcsolódás, azaz amennyiben nekem, mint a társadalom tagjának egy alapvető társadalmi funkcióban, akár egészségügyileg, vagy jogi kérdésben problémám van, akkor a problémára megoldást kínáló hivatalhoz fordulok, ezzel teljes egészében rábízom magamat a másokra, remélve, hogy a hivatalban lévő személy²⁶ ezzel nem él vissza. Ez a fajta ráutaltság legitimálja hivatásetika létét, mely ezt a bizalmat óvja. Maga a hivatásetika kizárólag a hivatáshoz kapcsolódó területekre hat, azaz a magánélet bizonyos kérdéseire nem szándékozik kitérni. Így tehát a hivatásetika nem egyenlő a hétköznapi interakciókat meghatározó erkölcsi előírásokkal, hanem inkább a hivatás munkaterületéhez tartozó stílus, mely biztosítja a szakma etikai minőségét.²⁷

Az elmélet

A lelkipásztori hivatás keresi identitását, melynek megrendülése óriási krízisbe sodorta az egyházat és magát a hivatást is. A szerző itt a következő megoldási javaslattal él: A lelkeszi identitás alapja, hogy maga a lelkeszség ugyanolyan professzió, hivatás, mint a többi funkciórendszer problémáira monopol megoldást kínáló terület [Problemlösungsmuster für ganz bestimmte Funktionsystem]. Ez azt jelenti, hogy a lelkeszi munkakörhöz vezető utat az egyetemi képzés kövezi ki, melynek célja, hogy a lelkesz, azaz a hivatásos elsajátítsa a szükséges elméleti ismereteket. Ezen elméleti ismeretek emelik ki és helyezik monopol helyzetbe és teszik professzióvá a lelkeszi hivatást. Az elméleti ismeret, azaz a hivatás tárgytematikája [Sachtematik] nem más, mint az evangélium. A hivatás középpontjában az evangélium hirdetésének feladata áll, melyet ezen elmélet keretében úgy kell értelmeznünk, hogy e feladat a társadalomban fejti ki hatását, azaz a célja a hit felébresztése és megtartása, melyet csakis az adott kultúra ismeretével és az adott kultúra számára releváns eszközökkel lehet kiváltani. Isolde Karle hangsúlyozza, hogy a lelkeszi hivatásnak, mint minden más professzióknak a szakmai tudást kellene előtérbe helyeznie, ezáltal a lelkeszi kompetencia középpontjában inkább Isten Igéjének externitása, mintsem a lelkesz individuális beállítódása (értelmezése) állna.²⁸ A lelkeszi identitás krízisére válaszolva -

melyet az individualizációban ragadott meg –, a megoldást a szakmai tudásra alapozza, leválasztva ezáltal a magánszférát a szakmairól. Azaz az egyetlen feladat, hogy a lelkész a hivatáshoz kapcsolódó tárgytematikát, a tartalmi ismeretet, az evangéliumot/Isten Igéjét több csatornán keresztül (lelkigondozás, bibliakör, prédikáció) közvetítse.

A hivatás azonban hivatásetika nélkül nem képzelhető el, mely figyelmen kívül hagyja a magánélethez tartozó erkölcsi választási helyzeteket. Amennyiben az etikai döntés a szakmaiság számára releváns, annyiban tartozik a hivatáshoz. Isolde Karle tehát leválasztja a magánszférát a szakmairól. Nagy kérdés persze, hogy a kettő leválasztható-e egymásról? Nagy kérdés, hogy vajon hiteles-e az egész életet átható evangéliumot úgy hirdetni, mint egy az élettől teljesen független tudásanyagot. Ezen a ponton látható, hogy az elmélet az egyenes profán végén helyezkedik el.

Az elmélet vonatkoztatási pontjai a teológia tudományán kívül helyezkednek el és abszolút dominánsan uralják. Olyan tudományok, mint a szociológia vagy a kommunikációtudomány képezik az elmélet alapját, melyre mintegy köntösként húzza rá Isolde Karle a teológiát, behelyettesítve a megfelelő teológiai fogalmakat a megfelelő helyekre. Nagy kérdés azonban, hogy az evangélium, mely egész emberi egzisztenciát érintő igénnyel lép fel, a lelkész esetében csakis kizárólag a szakmaiság területét érintheti? Avagy kivétel-e a lelkipásztor, akinél a teológiai tartalom csakis kizárólag egyfajta tudományos tartalom, mely mások kérdéseire hivatott választ adni, és amely a lelkipásztor magánéletére nincs hatással. Ezen kérdések felvetésénél érdemes az egyenes másik, azaz szakrális végpontjára tekinteni, ahol Manfred Josuttis elmélete áll. Hol keresendő a lelkipásztori identitás, ha nem a szociológia területén megfogalmazott professzió-elmélet adja a megoldást?

Fenomenológiai-elmélet

Manfred Josuttis emeritus professzor Göttingenben tanított egészen 2001-ig a gyakorlati teológiai tanszéken. Gyakorlati teológiai munkássága alatt sokszor igyekezett választ adni olyan kérdésekre is mint amilyen a lelkipásztori identitás kérdése. Már a nyolcvanas években foglalkoztatta a kérdés, hogyan viszonyul a lelkipásztor saját hivatásához. Erre adott válaszként jelent meg a *Der Pfarrer ist anders*²⁹ című könyve. Pásztorálteológiai munkásságát kiegészítendő jelent meg a *Die Einführung in das Leben: Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität*³⁰ című könyve, mely szinte összegzése mindannak, amelyet a lelkipásztori identitás krízisének kérdésére válaszként adhat.

A probléma

A magánélet és a lelkipásztori hivatás kapcsolatának feszültsége húzódik problémaként a háttérben. Az a feszültség, hogy a gyülekezet és a társadalom bizonyos elvárással tekint a lelkipásztorokra, és nem csak a tevékenységüket figyelik, hanem az egész egzisztenciájukat beleértve a magánéletet, a magánszféra is. Azonban míg Isolde Karle egyértelműen a kettő egymástól való elszakadását szorgalmazza, addig Manfred Josuttis ezt nem akarja szétválasztani. Abból indul ki, hogy a lelkipásztori krízist az okozza, hogy a lelkészek nem tudják kezelni annak feszültségét, hogy a társadalom, a gyülekezet, azaz a szociális környezetük másként kezeli őket. A probléma, hogy a lelkészség elfelejtette annak tekinteni hivatását, ami. Az identitáskrízist az okozza, hogy nem világos a lelkészi hivatás számára az, hogy nem tekinthető egy szakmának a többi közül, sokkal inkább valami egészen rendkívüliről van szó.

Az elmélet

Manfred Josuttis fenomenológiai koncepciójának alapja, hogy a lelkész a szent, a szentség erőterében dolgozik.³¹ A lelkipásztori hivatás különlegessége, mely miatt semmilyen szakmacsoportba be nem sorolható, pontosan az, hogy a lelkipásztor két világ, azaz a profán és a szent közötti határon működik. E fenomenológiai megközelítés alapvetése, hogy a másik világ, a szent világa igaz, létező valóság és maga a lelkész egyfajta átjárót képez. Ebből fakad mindaz a feszültség, amellyel élete során szembenéz a hivatalt viselő személy.³²

Ha visszatekintünk a XX. század egyháztörténelmére, akkor láthatjuk, hogyan alakult át azonban maga a hivatal. Miként lett a dialektikus teológia bizonyágtevőjéből, tanújából [Zeuge], aki az Isten Igéjének közvetítője, a hetvenes évekre segítő [Helfer], aki odaáll a szegény, az elnyomott mellé és lelkigondozóként segíti előre. Érdeemes megnézni, hogy Josuttis szerint milyen kép illik a ma működő lelkipásztorra. A vezető [Führer], aki az embereket egy speciális valóságba, a „Szent” terébe vezeti. Aki ott áll a két világ között, mint afféle átjáró és feladata, hivatása, hogy átkísérje a rábízottakat.³³ Azonban ez a szerepkör egyben óriási teher is, hiszen pontosan amiatt, mert két világ között áll, s egyszerre két világhoz tartozik, adódik az ambivalencia, amelyet a lelkészek megéreznek hivatásukban. Egyfajta másság [Andersartigkeit] jellemzi őket, melyről Josuttis már a nyolcvanas években írt. Ez a másság a lelkész magánéletére ugyanúgy hatással van, mint szolgálatára. Abból az alapvető tapasztalatból indul ki, hogy az emberek számára nem közömbös, amikor valaki megosztja velük, hogy lelkészként dolgozik. A reakciók lehetnek védekezőek, érdeklődők,

taszítóak, de semmiképp sem hagyja a másikat érintetlenül. Ez a fajta légkör, amely a lelkészeket körülveszi és egyfajta közteslényként kezeli, érezteti a közemberrel, hogy a lelkész egyszerűen más. A gyülekezetében egyszerre egy a többi tag közül, hiszen az egyetemes papság elve örökérvényű, de egyszerre abszolút más is, mint a gyülekezet többi tagja, hiszen életének minden része látható, mert ott él a gyülekezet közepén, üvegfalú parókiájában. Ott lebeg az elvárás, hogy példa legyen családjával, életvitelével együtt a gyülekezet tagjai számára. A lelkész folyamatos feszültségben él, hiszen életterének minden része két világhoz kapcsolódik.³⁴ Ez azt is jelenti, hogy folyamatos feszültség van a két világ között. Ez a feszültség jelenik meg abban is, hogy egyszerre találkozik a szekuláris világ elvárásaival és a „Szenttől” kapott megbízatásával. Manfred Josuttis ezt a lelkész prófétai szerepkörével magyarázza. A prófétának választania kellett, vagy megfelel az udvar elvárásainak, és azt hirdeti, amit hallani szeretnének, vagy azt mondja, amit az Úr bízott rá, vállalva az esetleges büntetést. Ezt a feszültséget éli meg a lelkész is, aki a gyülekezetben, mégis szemben a gyülekezettel szolgál.³⁵ A lelkész egy a gyülekezet tagjai közül, azaz képesnek kell lennie kilépni az egyébként felfedezhető szociális izoláltságából, és a szociális kontrollhelyzetből, de ugyanakkor különbözik is a gyülekezet tagjaitól, hiszen vezető. Ez pedig annyit tesz, hogy a középpontban áll, figyelmet kap.³⁶ Josuttis ezzel az elméletével nem azt állítja, hogy a lelkész nem lehet önmaga, azaz személyiségét nem kell levetkőznie, hanem sokkal inkább a termékeny együttműködés, a lelkészi hivatás működőképességét biztosítja az, ha a lelkész tud arról, hogy „más” mint a többiek.³⁷ A lelkészi identitás alapját tehát a „Szenchez” való tartozás és annak következménye, hogy a lelkész „más” képezi.

A fenomenológiai megközelítés tehát a vallástudomány (talán mondhatjuk, hogy a teológia) keretein belül marad. A két elmélet egymással össze nem hangolható, hiszen míg Isolde Karle leválasztja a lelkészi hivatást a lelkész magánéletétől, addig Manfred Josuttis holisztikus fenomenológiai elmélete a lelkész egészét emeli ki a meglévő szekuláris valóságból és helyezi két világ határára. Ezt pedig csak azáltal teheti meg, ha a lelkészt a hivatás-magánszféra megbonthatatlan egységeként láttatja. A kérdés, hogy vajon van-e a kettőt szintetizáló elmélet? A mai lelkészséggel foglalkozó szakirodalom a családtörténeteket és a narratívákat igyekszik górcső alá venni.³⁸

Szintetizáló-elmélet Christian Grethleintől

A képzeletben meghúzott egyenes két végén elhelyezett, fentiekben kifejtett két elméletet próbálja szintetizálni Christian Grethlein a lelkészi képzés kérdéskörét feszegetve.

A probléma

Christian Grethlein a lelkeszi hivatás krízisét a lelkeszi képzés során elsajátított készségek, tudásanyag és a lelkeszi munka során felmerülő elvárások közti szakadékban láttatja. A lelkesz élete során rengeteg elvárásnak próbál megfelelni. A gyülekezetekbe kikerült teológusoknak hamar szembe kell nézniük azzal, hogy mindaz, amit a teológián elsajátítottak kevésnek bizonyul, hiszen a gyülekezet felől érkezik az elvárás, hogy például szociálisan érzékeny legyen, aki egyben arra is képes, hogy az önkéntes szolgatársakat motiválja.³⁹

A reformáció maga nem csak abban volt új, hogy a prédikáció, Isten Igéje, Isten kegyelme került a középpontba, hanem abban is, hogy az oktatásra helyezte a hangsúlyt, ezzel lehetővé téve, hogy az emberek számára elérhetővé váljon. Melancton Fülöp és Luther Márton váltak az oktatási reform jeles szereplőivé. A skolasztika erőteljesen az ókori görög gondolkodók, főként Arisztotelész módszereit megismerve és felhasználva alkotott rendszereket. Ehhez képest hoz újat Luther, amikor a képzést az evangélium szolgálatába állítja, azaz maga a képzés nem egyfajta pedagógiai kategória, az ismeret minél pontosabb, részletekbe menő elsajátítása, sokkal inkább az evangélium megismerését szolgáló folyamat.⁴⁰ Luther szerzetesként monasztikus képzésben⁴¹ részesült, s ez később is meghatározta a teológiai képzésről alkotott gondolatait is, így alkotja a lelkesz képzésének és önképzésének is alapköveit: a *tentatio*, az *oratio* és a *meditatio*.⁴²

Azonban a lelki és az ismeretelméleti képzés a későbbi korokban kettévált. Ezt bizonyítja, hogy a pietizmus nagy képviselői az egyetemi képzés mellett szükségesnek tartották, hogy a *Praxis Pietatis* is teret nyerjen az egyetemen belül. De nem a pietizmus az utolsó korszak, ahol próbálkoznak becsempészni az egyetemi képzésbe a lelki képzést. Mindenesetre ezek a próbálkozások is mutatják számunkra, hogy nem újkeletű probléma az, amivel ma Németországban szembesülnek a diákok. A feszültséget és a krízist az a törés okozza, amely az egyetemi képzés és a későbbi hivatalban eltöltött szolgálat között létrejött. Mind a lelkeség hiánya, mind az, hogy nem készítik fel a lelkeszeket arra, hogy később emberek lelkivezetőivé váljanak, problémát okoz.

Az elmélet⁴³

Christian Grethlein szerint a megoldást a kettő közötti egyensúly megteremtése jelentené. Közelíteni egymáshoz az egyetemi oktatást és a későbbi szolgálatot. A megoldást a teológiai

oktatás megreformálásában látja, mely időközben a monasztikus-spirituális oldalát elvesztette. Meg kell erősíteni az oktatás kegyességi-lelki oldalát, mert a keresztyén családi szocializáció erejét vesztette az elmúlt évszázadban.⁴⁴ A legnagyobb problémát talán az okozza, hogy gyakorlatilag szakadék keletkezett a lelkipásztorok keresztyén életről való tapasztalata és a szolgálatban szembe jövő elvárások, kihívások között, mivel a tapasztalatát a teológiai tudományok elzárt laboratóriumi környezetéből szerezte teljesen elzárkózva bármilyen keresztyén lelkigyakorlattól, kegyességi-spirituális tapasztalattól. Grethlein szerint a teológiai képzés monasztikus oldalának erősítésével a szolgálat és a teológiai képzés közti szakadék áthidalható.

Hogy értelmezhető ez az oktatást érintő elmélet az előzőeket szintetizálóként? Míg Isolde Karle abszolút a tárgyi tudást helyezi a szolgálat középpontjában, erősítve ezzel a képzés „skolasztikus” oldalát, addig Manfred Josuttis számára a lelkész identitása pontosan abban áll, hogy két világ közötti átjáró, s ez az egész életet meghatározó beállítódás. Gyakorlatilag a spirituális oldalt hangsúlyozza. E két oldalt próbálja Christian Grethlein összekötni úgy, hogy közben egyik se veszítene jelentőségéből.

A lelkipásztori hivatás krízisének és a ráadott válaszoknak magyarországi vonzatai

Fontos kitérni arra, hogy az előző elméletek németországi tapasztalatokon alapulnak, melyek természetesen nem fedik le a magyarországi állapotokat, ugyanakkor érdemes tanulni belőlük. Még nem annyira égető probléma az utánpótlás kérdése a Magyar Református Egyházban, azonban intő jel lehet számunkra, hogy vannak olyan évjáratok, ahol bizonyos egyházkerületekben csak két lelkipásztort szentelnek fel, holott a teológiai évfolyam sokkal nagyobb volt. A teológiára jelentkezők száma is csökken évről-évre. Érdemes látni, hogy a szekularizáció, individualizáció, pluralizáció Magyarországot sem hagyja érintetlenül, hogy egyre kevesebben vallják magukat vallásosnak népszámlálásról népszámlálásra. Ugyanakkor a német minta a magyar helyzetre nem alkalmazható, ahol ezt a leginkább látjuk: az oktatási rendszer. Amit Christian Grethlein javasol, Magyarországon már működik. Az oktatás monasztikus oldalának erősítésére tett erőfeszítésként értelmezhetjük a 2012-ben a Dunamelléki Egyházkerületben bevezetett kötelező kollégiumi bentlakást, mely egyértelműen a lelki közösség kialakítását, a kegyesség közösségi megélésének lehetőségét szolgálja. A nagyszámú homiletika gyakorlat, a rendszeres legációk, a különböző szolgálati lehetőségek mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a teológusok az egyetemi-akadémiai képzés végén gazdag tapasztalattal érkezzenek meg a szolgálati helyeikre. Ameddig a monasztikus-skolasztikus képzés egymással harmóniában megjelenik a magyar teológiai képzésben, addig egyensúlyban marad a lelkészi identitás két alapvető oldala: a szakmai-

tudományos és a lelki-spirituális.

Összefoglalás

A társadalmi változásoknak köszönhetően minden generációnak újra és újra fel kell tennie a kérdést: mit jelent lelkésznek lenni. E kérdés feltétele szükséges, mert a társadalom a gyors technikai-informatikai fejlődésnek köszönhetően sok, eddig axiómaként kezelt jelenséget kérdőjelez meg és értékeli át. A generációk sűrűn váltják egymást, elvárásaik mások, mint az előzőké. Egy ilyen gyorsan formálódó térben egy-egy gyülekezet nagyon plurális képet alkothatna, amennyiben minden korosztály és minden millió képviselné magát a közösségben. A társadalom és a gyülekezetek felől érkező elvárások olyannyira széles skálát mutatnak, hogy a lelkész számára lehetetlen küldetésnek tűnik mindent figyelembe venni. Ugyanakkor nemcsak a közösség tagjai, illetve megcélózandó potenciális tagjai azok, akik saját képükre igyekeznek formálni a lelkészt, hanem maga a tudomány is igényt formál erre a szerepkörre. Emellett persze a lelkészi hivatásból, elhívásból eredően Isten Igéjét is figyelembe kell venni arra nézve, hogy mit is jelent az Ő szolgálatában állni. Ennek konkrét, a gyakorlatra levezethető aspektusait azonban a gyakorlati teológia hivatott átgondolni és javaslataival megvalósíthatóvá tenni. Az elvárásokat tovább színesíti a lelkész határainak kérdésköre. Milyen szükségletei vannak, mire van vagy marad még ereje, ideje, energiája? Mely elvárásokkal foglalkozzon komolyabban és melyeket szükséges figyelmen kívül hagynia? Hol tudja megtalálni az egyensúlyt az emberi és az Isten által elhívott szolgálai oldala között? Ezek mindazon kérdések, melyeket érdemes továbbgondolni. A lelkészi identitás kríziséről írnak a német gyakorlati teológusok. Erre mutat rá, hogy pár éven belül nagymértékű lelkészhiánnyal kell szembenézniük, hogy a végzett teológushallgatók nagy része nem lelkészként helyezkedik el. De már Magyarországon is egyre többen lépnek ki a lelkészi kötelekből arra hivatkozva, hogy egyedül maradtak egy olyan feladattal, amellyel nem tudnak megbirkózni. Nehéz megfogalmazni, hogy egészen pontosan miben áll a lelkész feladata: tudós vagy menedzser, pályázatíró vagy iskolaépítő, segítő vagy tanító... A lelkészi identitás megragadása, annak tisztán látása és láttatása már a teológiai oktatásban elengedhetetlen lenne. A tiszta cél, a tiszta irány ugyanakkor nem teljesen emberi aspektus a lelkészség esetében. A képletből Istent kihagyni nem lehet, ezért elengedhetetlen a teológiai képzésbe utat nyitó alkalmassági vizsga és a képzést kísérő tanári-mentori minősítés. A pár évvel ezelőtt bevezetett kötelező kollégiumi bentlakás jó kezdeményezés, hiszen a teológus diákok a képzés monasztikus oldalát is megismerhetik. A kegyesség közösségi megélése, a közös imaalkalmak, igetanulmányozások, az asztalközösség megélésével könnyebben kialakulhat egy erős, lelkészek közötti hálózat, mely meg tudja tartani a krízisben lévőket. Míg a németországi elméletek nagyrészt individuálisan közelítik meg a kérdést, addig fontos lenne

az identitásról úgy beszélni, mint ami közösségi térben, közösségben, az egyház testében létezik. Ez a közösségi aspektus az, amely képes erőssé tenni a lelkeszidentitást, ehhez összefogásra, kapcsolatra és együttműködésre van szükség.

1[□] Joseph Lortz: *Geschichte der Kirche in ideengeschichtlicher Betrachtung*, Münster, 1953, 150-155.

2[□] Christian Grethlein: *Pfarrer – ein theologischer Beruf!* Frankfurt am Main, 2009, 11. (saját fordítás).

3[□] Hans-Martin Barth: *Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung*, Gütersloh, 2009, 395-400.

4[□] Eme újítás alapja, hogy a reformátori mozgalmak fontosnak tartották, hogy az oktatás színvonalát emeljék azáltal, hogy iskolákat alapítanak, tanárokat képeznek, és a képzés elérhetőbbé vált a szegényebb rétegek számára.

5[□] Vö.: Fazakas Sándor: A lelkesztovábbképzés múltja, jelene és perspektívái, *Igazság és Élet* VII. évf., 2013, 175-187.

6[□] Christian Grethlein: *Pfarrer – ein theologischer Beruf!*, 63.

7[□] Reinhold Becker: Beruf Pfarrperson. Eine Untersuchung zu Berufsbild und Ausbildung, in Adam, Gottfried, Lachmann, Rainer, Rothgangel, Martin (ed.): *Arbeiten zur Religionspädagogik* 62., 2016 Göttingen V&R, 102-135.

8[□] Reinhold Becker: *Beruf Pfarrperson. Eine Untersuchung zu Berufsbild und Ausbildung*, 205-206.

9[□] Anja Granitza – Benjamin Stahl: Ländliche Strukturen und ihr Einfluss auf die Arbeitszufriedenheit von Pfarrerinnen und Pfarrern. Eine Befragung zur physischen und psychischen Belastung im Landpfarramt, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, LXIII. évf., 2015/1.

10[□] MRE, 2014-es egyházzociológiai kutatás.

11[□] Andreas Rohnke: Vortrag: Pfarramt und Gesundheit. Auf dem Weg zu einem Gesundheitsmanagement für den Pfarrberuf, http://www.pfarrerverband.de/download/aktuell_20130119_vortrag_rohnke_fuldaer-runde.pdf (Letöltés: 2017. május 18.).

12[□] Andreas Rohnke: Vortrag: Pfarramt und Gesundheit. Auf dem Weg zu einem Gesundheitsmanagement für den Pfarrberuf, http://www.pfarrerverband.de/download/aktuell_20130119_vortrag_rohnke_fuldaer-runde.pdf (Letöltés: 2017. május 18.).

13[□] Reinhold Becker: *Beruf Pfarrperson. Eine Untersuchung zu Berufsbild und Ausbildung*, 221.

14[□] Karle, Josuttis, Grethlein, Becker.

15[□] Eberhard Winkler: *Gemeinde zwischen Volkskirche und Diaspora. Eine Einführung in die praktisch-theologische Kybernetik*, Neukirchener, 1998, 120.

16[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, Gütersloh, 2001.

17[□] Isolde Karle: *Seelsorge in der Moderne. Eine Kritik der psychoanalytisch orientierten Seelsorgelehre*, Neukirchener Verlag, 1996.

18[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*.

19[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, 11kk.

20[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, 21.

- 21[□] Christoph Morgenthaler: *Systemische Seelsorge. Impulse der Familien- und Systemtherapie für die kirchliche Praxis*, Kohlhammer Verlag Stuttgart, 2013.
- 22[□] Rudolf Stichweh: Professionen in der funktionaldifferenzierten Gesellschaft in: Combe, A./Helsper, W. (Hg.): *Pädagogische Professionalität. Untersuchungen zum Typuspädagogischen Handelns*. Frankfurt/M. 1996.
- 23[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, 33kk.
- 24[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, 31.
- 25[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, 42kk.
- 26[□] hivatásos, nem pusztán szakmabeli, hanem ennél több
- 27[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, 77–80.
- 28[□] Isolde Karle: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, 200.
- 29[□] ford.: A lelkesz más
- 30[□] ford.: Bevezetés az életbe: Pásztorálteológiai fenomenológia és spiritualitás között
- 31[□] Manfred Josuttis: *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität*, Gütersloh, 1996, 9.
- 32[□] Manfred Josuttis: *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität*, 34.
- 33[□] Manfred Josuttis: *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen*

Phänomenologie und Spiritualität, 18.

34[□] Manfred Josuttis: *Der Pfarrer ist anders. Aspekte eine zeitgenössischen Pastoraltheologie*, München, 1982, 192kk.

35[□] Manfred Josuttis: *Der Pfarrer ist anders. Aspekte eine zeitgenössischen Pastoraltheologie*, 33-39.

36[□] Manfred Josuttis: *Der Pfarrer ist anders. Aspekte eine zeitgenössischen Pastoraltheologie*, 65kk.

37[□] Manfred Josuttis: *Der Pfarrer ist anders. Aspekte eine zeitgenössischen Pastoraltheologie*, 68-69.

38[□] Michael Heymel (ed): *„Da verdient man ja nichts!“ Berufsbiographien von Pfarrerinnen und Pfarrern*, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2017.

39[□] Christian Grethlein: *Pfarrer – ein theologischer Beruf!*, 65.

40[□] Konrad Hammann: Luthers und Melanchtons Bildungsprogramm. Bildung im Dienst des Evangeliums, in Spehr, Christopher *Reformation Heute Band I: Protestantische Bildungsakzente*, Leipzig, 2014, 16-18.

41[□] vö. Ernst Dassmann: *Kirchengeschichte II/2. Theologie und innerkirchliches Leben bis zum Ausgang der Spätantike*, Kohlhammer Verlag Stuttgart, 1999, 192kk.

42[□] Hans-Martin Barth: *Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung*, 119kk.

43[□] Németszággra nézve értelmezhető tézis.

44[□] Christian Grethlein: *Pfarrer – ein theologischer Beruf!*, 114.